

Ad Tümcesindeki Yalın Tümlenin Yönetici Ad Olma Koşulları

Fatma Erkman-Akerson
Marmara Üniversitesi

1. KONUNUN TANITILMASI

Türkçede, ad tümcesi dediğimiz temel tümcelerde mutlaka bir özne ile tümce bitirebilen bir tümleş bulunur:

a [[Kardeşim] [öğretmen-]-dir]
[[özne] [tümleş -]-dir]

Tümce bitiren tümleş, bir yalın tümleş olabileceği gibi, çekim takısı da alabilir:

b [[Mektup] [Hasan -a]-y-mış]
[[özne] [tümleş-e]-y-mış]

Geleneksel dilbilgisi yapıtlarında, bu tip tümceler "ad tümcesi" adı altında anılır. Bunlara "ad tümcesi" denmesinin nedeni, bu tip tümcelerde sözlük anlamı olan, bağımsız bir fiilin bulunmayışdır. Bu tip tümcelerde fiil çekim takıları doğrudan doğruya, tümlenci oluşturan birime takılır. Ne var ki, böyle doğrudan tümleşe bitştirilen takıların sayısı sınırlıdır. Bu takılarla, Türkçenin fiil çekim çizelgesinde bulunan tüm işlevleri karşılamak olanaksızdır. Eğer, bu takıların sınırlı işlevlerinin ötesinde bir işlev aktarmak istersek /ol/ fiiline başvururuz. Örneğin, "gelecek zaman", "gereklik" ya da "miş'li geçmişin hikayesi" gibi bir işlev iletmek istediğimiz zaman, hep /ol-/ fiilini kullanırız⁰:

a' Kardeşim öğretmen olacak.
a" Kardeşim öğretmen olmalı.
a"' Kardeşim öğretmen olmuştu.

Böyle bir temel tümcelyi bir niteleme yan tümcesine çevirmek istediğimizde de /ol-/ fiiliyle kurulmuş bir ortaç kullanmak zorunda kalırız:

c O çocuk henüz öğrenci-dir.

c' Henüz öğrenci olan o çocuk ...

Bu çalışmada, bir özne ile bir yalın tümlecın fiil çekim takıları ya da /ol-/ fiili ile ilişkilendirildiği ad tümceleri ele alınacaktır.

a Kardeşim öğretmen-dir.

tümcesinde, /kardeşim/ özne, /öğretmen/ ise yalın tümleçtir. Bu tür bir kuruluştta yalnızca özneyi (/kardeşim/) yönetici ad¹ yapabiliriz. Yalın tümleç olan /öğretmen/'e gelince, o da özne gibi takısızdır, yani yalın durumdadır. Ama /öğretmen/'i yönetici ad yapmaya kalkıştığımızda, hemen işlevi değişir, özne izlenimi bırakır: /Kardeşim olan öğretmen ... / niteleme yan tümcesi, /kardeşim öğretmendir/ temel tümcesine indirilemez, /öğretmen kardeşimdir/ temel tümcesine geri gider. Bu ikinci temel tümcede ise /öğretmen/'in özne olduğu açıkça görülmektedir. * /Kardeşimin olduğu öğretmen/ ise kesinlikle yanlıştır. Kısacası, bir yalın tümleci, yalın tümleçlik niteliğini koruyarak yönetici ad yapamayız.

Ancak yalın tümlecın bir tamlama öbeği oluşturması halinde, işlev dağılımını bozmadan, tamlama öbeğinin **ilk ögesini**, yani **tamlayanı** yönetici ad kılmak mümkündür. Bu durumda yönetici ad özne olmadığı için, niteleme yan tümcesinin ortacı /DI^{II}/² takısı alır:

d Ayhan derneğin müdürü-dür.

d' Ayhan'ın müdürü olduğu dernek ...

Bu çalışmada, tek ögeli ve tamlamalı yalın tümleçlerin yönetici ada dönüşme koşulları sözdizimsel ve işlevsel açılardan ele alınarak incelenecektir.

2. TEMEL TÜMCEDE VE NİTELEME YAN TÜMCESİNDE YALIN TÜMLEÇ

Bir özne ve bir yalın tümleçten oluşan ad tümcelerinde bu iki birim, çoğunlukla yalın tümlecın fiil çekim takıları alması ya da gelecek, gereklık gibi fiil çekim

takıları ile anlatılamayan zaman, görünüş ve kipler söz konusu ise /ol-/ kullanılmasıyla ilişkilendirilir.

Bu tür bir temel tuncenin niteleme yan tuncesine dönüştürülmesinde fiil çekim takıları düşer, bunların yerine /olan/ ortacı gelir. Ne var ki, bu niteleme yan tuncelerinde yalın tümleç yönetici ad olamaz, yalnızca özneyi yönetici ad yapma imkanı vardır:

1. [[Müdür] [kimyacı]-y-dı]
[[özne] [yalın tümleç] -dı]

1a. [[Kimyacı] olan [müdür]]
[[yalın tümleç] olan [özne]]

* 1b. [[Müdür] olan [kimyacı]]
[[yalın tümleç] olan [özne]]

1b. niteleme yan tuncesi, dilbilgisel olarak yanlış olmamakla birlikte 1.'e indirilemez. /Müdür/ü 1b.'de özne olarak algılamayız. 1b.'nin temel tuncesinde özne ile yalın tümlecin yerleri değişiktir:

1'. [[Kimyacı] [müdür]-dü]
[[özne] [yalın tümleç]-dü]

2.1. TAMLAMA ÖBEKLERİNİN İŞLEMLENMESİ: ÖZNE

Bir özne ile bir yalın tümlecin ilişkilendirilmesi yoluyla kurulan tuncelerde, özne bir tamlama öbeği içinde bulunabilir:

2. [[Kadının kocası] [avukat]-tır]

[[**özne öbeği**] [yalın tümleç]-tır]

[[**Kadının**] [**kocas**]]

[[1. öğ**e/tamlayan**] [2. öğ**e/tamlanan**]]

Eğer özne bir tamlama öbeği görünümünde ise, tamlamanın iki ögesi de yönetici ad olabilir. Ayrıca, tamlamanın hangi ögesi yönetici kılınırsa kılınısın, özne öbeğinin bir parçası olduğu için, ortaç /EN/ ekiyle kurulur (Hankhamer & Knecht, 1976)³.

2a. [[**Kadının**] [avukat] olan [**kocas**]]

[[1. öğ**e/tamlayan/özne**] [y.tüm.] olan [2. öğ**e/tamlanan/özne/yönetici ad**]]

2b. [[**Kocas**] [avukat] olan [**kadın**]]

[[2. öğ**e/tamlanan/özne**] [y.tüm.] olan [1. öğ**e/tamlayan/özne/yönetici ad**]]

2.2. TAMLAMA ÖBEKLERİNİN İŞLEMLENMESİ: YALIN TÜMLEÇ

Öte yandan, yalın tümlecın de bir tamlama öbeği içinde olma şansı vardır:

3. [[Ayhan] [**derneğın müdürü**] -dür]

[[**özne**] [yalın tümleç] -dür]

[[**dernek-in**] [**müdür-ü**]]

[[1. öğ**e/tamlayan**] [2. öğ**e/tamlanan**]]

[**tamlama öbeği / yalın tümleç**]

3.'ü niteleme yan tümcesine çevirebiliriz ve yalın tümlecın 1. ögesini yönetici ad kılabiliriz:

- 3a. [[Ayhan'ın] [müdüğü] olduğu [dernek]]
 [[özne] [2.öğę/tamlanan/y.tüm.] olduğu [1.öğę/tamlayan/y.tüm./yönetici ad]]

İçinde tek bir ad barındıran yalın tümleç yönetici ad olamazken, tamlamalı olan, yani birden fazla ad barındıran yalın tümleç ortacın çevresinde parçalanabilmekte ve tamlayan yönetici ad olarak üst tümceye yükselebilmektedir. Tek adlı bir yalın tümlecin yönetici ad olamayışı, kanımca, Türkçenin daha üst düzeydeki bir sözcük sıra düzeni kuralından kaynaklanmaktadır. Türkçe temel tümcede bazı işlev birimleri fiil öncesi yerde bulunmak zorundadırlar. Özgöl olmayan kavramsal öznelerle, özgöl olmayan ya da belgisiz olan düz tümleçler (/i- durum tümlecinin takısız kullanımı) fiilin önünden ayırlamazlar (Erguvanlı-Taylan, 1984). Bu birimler fiilin önündeki yerlerinden ayırlamadıkları için bir niteleme yan tümcesine dönüşme durumunda da fiilin, yani ortacın öncesinde kalmak zorundadırlar. Oysa, bilindiğı gibi yönetici ad ortacın ardındadır, yani ortaçtan sonra gelir. Dolayısıyla bu işlev birimleri bir niteleme yan tümcesinde yönetici ad olamazlar! Aynı konum yalın tümleçler için de geçerlidir. Yalın tümleç eğer fiil çekim takısı almışsa zaten biçimbilimsel kural gereğı fiilin önündedir. Eğer tümcede /ol-/ varsa, yalın tümleç bu fiilin de öncesinde olmak zorundadır. Yeri böylece belirlendiğı için, ortacın ötesine geçemez. Ne var ki, bir tamlama öbeğinden oluşan yalın tümleci parçaladığımızda iş değışir. **Tamlanan**, yani tamlamanın ikinci ögesi niteleme yan tümcesinde, ortacın öncesinde kalır. Tamlamanın fiille bağlantı kuran taşıyıcı ögesi zaten bu **ikinci ögedir**. Bu durumda, tamlamanın öteki ögesi, **tamlayan**, yerinden ayrılabilir ve üst tümceye çıkabilir. Yalın tümlecin taşıyıcı ögesi olan **tamlanan** ise böylelikle sözdizim kuralına uyarak yerinde, yani ortacın öncesinde kalmış olur. Tek öğeli yalın tümleçlerle tamlamalı yalın tümleçlerin niteleme yan tümcesine dönüşürken gösterdikleri fark bu sözdizim kuralından kaynaklanmaktadır.

3. TAMLAMA TÜRLERİ

3.1. SÖZDİZİMSEL ÖZELLİKLER

Ancak dikkati çeken bir nokta, tüm tamlamaların bu örnekçeye uymamasıdır. Yüzeysel yapıda aralarında hiç fark yokmuş gibi görünen iki tamlama, nitelme yan tümcesine dönüştürmek istediğimizde değişik sonuçlar vermektedir.

3. [[Ayhan] [**derneğin** müdürü]-dür]

[[özne] [yalın tümleş] -dür]

3a. [[Ayhan'ın] [müdürü] olduğu [**dernek**]]

[[özne] [2.öğre/tamlanan/y.tüm.] olduğu [1.öğre/**tamlayan**/y.tüm./yönetici ad]]

3.'ü 3a.'ya dönüştürmek mümkünken, 4.'ü * 4a.'ya dönüştürmek mümkün değildir:

4. [[Kitap] [**öğrencilerin** armağanı]-dır]

[[özne] [yalın tümleş] -dır]

* 4a. Kitabın armağanı olduğu **öğrenciler** ---> yanlış!

4. yüzeysel yapıda 3. ile tam olarak örtüşmektedir. İkisi de bir özne ile tamlama öbeğinden oluşan bir yalın tümlecin ilişkilendirilmesi ile kurulmuştur. Ne var ki, yüzeysel yapıda göremediğimiz bir nedenden dolayı bu tamlama parçalanamaz ve 1. öğre yönetici ad olamaz. Bu durumu açıklayabilmek için tamlama türlerine bakmakta yarar vardır.

Engel Almandaki tamlamaları üç temel tipe toplamaktadır (örnekleri biz veriyoruz) (Engel, 1977, s. 141 ff) ⁴:

E 1. genitivus possessivus = **tamlayan tamlananın sahibidir.**

Sıralamayı Türkçeye uyarlırsak, 1. öğre **2. öğenin sahibidir.** Bu türe Türkçede iyelik tamlaması diyebiliriz:

"**öğretmenin** evi" --> **öğretmen** eve sahiptir.

E 2. genitivus subjektivus = tamlayanla tamlanan arasındaki ilişki bir fiille açılabilir. Bu durumda **tamlayan gerçek özne** olur:

"**öğrencilerin** armağanı" --> **öğrenciler** armağanı vermiştir.

E 3. genitivus objektivus = tamlayanla tamlanan arasındaki ilişki gene bir fiille aılılabilir. Bu durumda **tamlayan** **özne** olmaz, **özne dışında bir tümleç** olur:

"**kitabın yazarı**" --> Yazar **kitab-ı** yazmıştır .

Engel'in tiplemesi, **tamlayanın** işlevsel / sözdizimsel özelliklerine göre yapılmıştır, genelde pek çok dilbilgisinin yaptığı sınıflama da budur; Engel'i genelgeçer yaklaşıma örnek olarak verdik.

Helbig * Buscha Almanca için oniki tip tamlama sayar (Helbig * Buscha 1979, s.524) Burada da ölçüt **tamlayanın** işlevsel/sözdizimsel nitelikleridir. Ancak bazı kümelerde anlamsal ölçütler de için içine girmektedir. İşlevsel / sözdizimsel olsun, anlamsal olsun, hep **tamlayanın** görevi vurgulanmaktadır. Bu oniki tip tamlama şöyledir (türlerin adlarını Türkçeye çevirdik, örnekleri kısmen biz veriyoruz):

H 1. İyelik = (tamlayan sahiptir) "babamın evi" (babam eve sahiptir).

H 2. Belirlenme = (tamlayan bir şeye eşitlenir) "şükran borcu" (şükran bir borçtur).

H 3. Açıklanma = (tamlayan x anlamına gelir) "umut işığı" (işık umut anlamına gelmekte, umutun yerine geçmektedir).

H 4. Bütün - parça ilişkisi = (tamlayan bütün, tamlanan parçadır) "kitabın yarısı" (yarı kitabın bir parçasıdır).

H 5. Özne = (tamlayan öznedir, özne yüklem ilişkisi kurulur) "öğrencinin çözümü" (öğrenci "problemi" özer).

H 6. Tümleç = (tamlayan tümleģtir, tümleģ yüklem ilişkisi kurulur) "problemin çözümü" (problemi "öğrenci" özer).

H 7. Özellik sahibi = (tamlayan belli bir özellik taşır, bu özelliği ile belirlenir, ama belirlenmeden farklı olarak burada yüklem yerinde bir sıfat vardır) "odanın büyüklüğü" (oda 20 m² dir). (Bu örnek Türkçeye tam uymuyor.)

H 8. Özellik = (tamlayan belli bir özelliktir, bu özellik tamlananı simgeler) "hesap adamı" ("hesaplı olma" adamı simgeler).

H 9. Yaratıcılık = (tamlayan bir yapıtın yaratıcısıdır) "şairin yapıtı" (şair öznedir, yapıtı yaratmıştır).

H 10. Ürün olma = (tamlayan üründür) "romanın yazarı" (romanı yazar üretmiştir).

H 11. Dahil olma = (tamlayan bir şeye dahildir) "kardeşimin okulu" (kardeşim okula dahildir).

H 12. Canlandırma = (tamlayan tamlananın canlandığı şeyin göndergesidir) "Goethe'nin resmi" (resimde canlandırılan Goethe'dir).

Helbig & Buscha'da ayrıca, yüzeysel yapının hep aynı olmasından dolayı ortaya çıkan bazı anlam ikiliklerine de değinilir. "Goethe'nin resmi" tamlaması üç değişik anlama gelebilir: "Goethe resme sahiptir" (iyelik); "resmi Goethe yapmıştır" (yaratıcılık); "Resimde canlandırılan Goethe'dir" (canlandırma). Kanımızca bu üçölasılığı, anlamsal yüklerinden kurtarıp, Engel'in sınıflamasına göre değerlendirmek mümkündür:

Goethe resme sahip ise: genitivus possessivus

(tamlayan --> sahip);

Resmi Goethe yapmışsa (Goethe öznedir): genitivus subjektivus (tamlayan --> özne);

Resim Goethe'yi canlandırıyor: (Goethe tümleçtir): genitivus objektivus (tamlayan --> tümleç).

Helbig & Buscha'daki özellik sahibi olma kategorisi Türkçeye tam uymamaktadır. Bunun dışındakilerin hepsini Türkçeye tamlama ile çevirme olanağı vardır. İlginç olan, bazı tamlamaların Türkçede belirtisiz tamlama ile verilmesidir: "şükran borcu, umut ışığı, hesap adamı" gibi.

Gencan'ın sınıflamasını da gördükten sonra Türkçe için daha az sayıda üyeden oluşan bir liste kurmaya çalışacağız.

Gencan Türkçe için 26 tip tamlama sayar (Gencan, 1975. s. 149 ff). Önce tamlama çeşitlerini belirtili, belirtisiz ve takısız olmak üzere biçimbilimsel bir ölçütle üçe ayırır. Ancak verdiği alt kümelerdeki ölçütler kaypaktır. Her üç kümede de aynı anlamsal alt kümeler yer alabilmektedir. Gencan, belirtili ve belirtisiz tamlamaları

kaplıamları açısından ayırır, belirtililer daha dar, belirtisizler daha geniş kaplıamlıdır ("ocuğun aklı" --> tek ve belli bir ocuk; "ocuk aklı" --> tım çocuklar için geçerli, geniş kaplıamlı). Takısızlarda ise yalnızca kaynaklanma ve benzetme bulunduğunu söyler.

Gencan sınıflamasından örnek olarak, ilk yedi türü (bunların hepsi "belirtili tamlama" kapsamındadır) veriyoruz (Gencan'ın örneklerini aynen bırakıyoruz):

- G 1. İyelik = "ocuğun gömleği";
- G 2. Toplumsal ilgi = "Orhan'ın babası";
- G 3. Yerlerle ilgi = "Yalçın'ın sokağı";
- G 4. İ benlikle ilgili = "ocuğun zekası";
- G 5. Kişisel oluş = "Sevim'in yürüyüşü";
- G 6. Türlü yönlerden ilgiler = "szn doğrusu", "arkadaşların birkaçı";
- G 7. Tmleneni sıfat olan ad takımları = "ieğin güzeli".

Öteki kümelerde ise, "genel varlığa özgülük", "tür adı", "benzetme", "tamlayanın neden, etmen olması", "görev adı", "Osmanlıca'dan eviri" gibi başlıklar vardır.

Tamlama türlerini sınıflamada öyle görülüyor ki, üç araştırmacı da bazı kaymalara rağmen şöyle bir ilkededen yola ıkımışlardır: bir tamlamayı açmak, yani kendi içinde eksiği olmayan bir tümceye dönüştürmek gerekirse, bu tümcede **tamlayanın** (Türkçede /-in/ alan 1. eğe) ve **tamlananın** (Türkçede /-i/ alan 2. eğe) işlevleri ne olur?

Bu açıdan baktığımızda ve yukardaki açıklamaların ışığında (zellikle Gencan'ın zengin örnek listesinden yararlanarak) Türkçedeki belirtili tamlamaları, **tamlayanın** sözdizimsel işlevlerine göre şöyle sınıflayabiliriz:

- A 1. **znelik** = Tamlama açımlandığında **tamlayan** tümcenin **znesi** olur.

Yazarın yapıtı: Yazar yapıtı yazmıştır. "Yazar" öznedir.

Öğretmenin evi: Öğretmen eve sahiptir. "Öğretmen" özne, "ev" tümleçtir.

Şükran borcu: Şükran bir borçtur. "Şükran" özne; "borç" yalın tümleçtir.

A 2. **Tümleçlik** = Tamlama açımlandığında **tamlayan** tümcenin **tümleci** olur.

Romanın yazarı: Yazar **roman-ı** yazmıştır, "**roman**" tümleçtir. **Derneğın** üyesi: (Bırısı) **derneğ-e** üyedir. "Üye" yalın tümleç, "**dernek**" tümleçtir. Burada bize önemli olan, **tamlayanın**, yani "**derneğın**" öğesinin özne olmayışdır.

Bu liste kuşkusuz aşırı bir genellemenin sonucudur, her türlü anlamsal kısıtlama yorum dışı bırakılmıştır. Tek ölçüt, **tamlayanın**, yani Türkçede **/-in/ takısı almış 1. öğenin** özne olup olmayışdır.

Tamlama türlerini böylece aşırı bir genellemeyle ve sözdizimsel açıdan saptadıktan sonra, yeniden "tamlamalı yalın tümleç"lere dönerek, bunların ne zaman niteleme yan tümcesinde yönetici ad olabileceklerine bakalım. Bu tamlama türlerinin hangilerinde "tamlayan" yönetici ad olabilir?

Bu işleme başlarken, hemen Türkçedeki "belirtisiz" ve "takısız" tamlamaları alan dışı bırakacağımızı görüyoruz:

/Bu eylem bir şükran borcudur/ tümcesinde, belirtisiz bir tamlamadan oluşan yalın tümlecın 1. öğesini yönetici ad kılmak mümkün değildir:

* Bu eylemin borcu olduğu şükran --> yanlış!

"Belirtisiz" ve "takısız" tamlamalar biçimbilimsel tanım gereği zaten parçalanamazlar. Türkçede, biçimbilimsel tanım gereği ancak belirtili tamlamalar parçalanabilir ⁵. Belirtili olma koşuluyla aslında elimizde iki tür tamlama var: tamlayanın özne olduğu ve özne olmadığu tamlamalar. Bu tamlama öbekleri, tümce bitiren yalın tümleçlerde kullanılabilir. Yalın tümlecın tamlaması A 1. türünde ise, yani açımlandığında tamlayan özne oluyorsa, hiç bir ögesi bir niteleme yan tümcesinin yönetici adı olamaz. (Bu kural yalnızca yalın tümleç işlevindeki öbekler

için geçerlidir.) Başka bir deyişle, bir özne ile tamlamalı bir yalın tümlecin eşitlendiği bir temel tümce düşünelim. Bu temel tümcedeki yalın tümleci niteleme yan tümcesine yönetici ad kılmak istiyor olalım. Eğer yalın tümleci oluşturan tamlama A 1 tipinde ise, bu işlemi yapamayız. Tamlayanı yönetici ad kılamayız.

Oysa temel tümcemiz bir özne ile tamlamalı bir yalın tümlecin eşitlendiği bir tümce ise ve yalın tümlecin tamlaması bu kez A 2. tipinde ise, yalın tümleçteki tamlayanı, yani 1. ögeyi (/in/ takılı öge) bir niteleme yan tümcesine yönetici ad kılabiliriz. Bu tipte, tamlamayı açılmadığımızda, tamlayanın (/in/ takılı öge) özne olmadığını görürüz.

A 1.

5. Temel tümce:

[[Bu yapı] [öğretmen-in ev-i]-dir]

[[özne] [yalın tümleç] -dir]

Yalın tümlecin açılması:

[öğretmen ev-e sahiptir] ---> **Tamlayan: özne**

* 5a. Bu yapının evi olduğu öğretmen ... ---> yanlış!

6. Temel tümce:

[[Bu kitap] [şu ünlü yazar-ın ilk roman-ı]-dir]

[[özne] [yalın tümleç] -dir]

Yalın tümlecin açılması:

[yazar roman-ı yazmıştır] ---> **Tamlayan: özne**

* 6a. Bu kitabın ilk romanı olduğu şu ünlü yazar ... ---> yanlış!

A 2.

7. Temel tümce:

[[Ayhan] [derneğ-in üye-si]-dir]

[[özne] [yalın tümleç] -dir]

Yalın tümlecın açılmanması:

[**derneğ-e** üyedir] ---> **Tamlayan:** özne değil!

7a. Ayhan'ın üyesi olduğu **dernek** ...

8. Temel tümce:

[[Arkadaşım] [bu **bina-nın** mimar-ı]-dır]

[[özne] [yalın tümleç] -dır]

Yalın tümlecın açılmanması:

[mimar **bina-yı** yapmıştır] ---> **Tamlayan:** özne değil!

8a. Arkadaşımın mimarı olduğu bu **bina** ...

Bu saptama, yalnızca bir özneyle bir yalın tümleçten oluşan temel tümcenin tamlamalı yalın tümleçleri için geçerlidir. Eğer temel tümce ad tümcesi değilse, tümleçler de yalın tümleç değilse, tamlayan ister tamlamanın öznesi olsun, ister olmasın yönetici ad olabilir. Eğer niteleme yan tümcesine yönetici ad kıldığımız öge, tamlamalı bir özne öbeğinden alınma ise, isteğe göre tamlayan da tamlanan da yönetici ad olabilir.

Özetlersek:

- Bir ad tümcesinde, eğer tümce bitiren yalın tümleç tek addan oluşuyorsa, bu tümleç (ad) niteleme yan tümcesine yönetici ad olamaz;
- Bir ad tümcesinde, eğer yalın tümleç bir tamlama öbeğinden oluşuyorsa, bazen bu öbeğin tamlayanı yönetici ad olabilir.
- Bu tamlayanın yönetici ad olabilmesi için, tamlamanın öznesi olmaması gerekir. Tamlayan eğer tamlamanın öznesi ise, yönetici ad olamaz.

3.2. TAMLAMA TÜRLERİ: İŞLEVSEL ÖZELLİKLER

Bu saptamalar gözlemci verilere dayanmaktadır ve sözdizimsel / biçimbilimsel kurullarla açıklanmıştır. Tamlayanın sözdizimsel düzlemde özne olması ikincil bir

özelliğidir, bu ikincil özelliğın kaynaklandığı işlevsel birincil bir etmenin varlığı yadsınamaz.

Öte yandan benzer bir kısıtlama olgusunu yalın tümleç dışındaki tümleçlerde ve işlev öbeklerinde gözlemlemiyoruz. Ancak, tamlamalı öznelerde de, tamlayanın yönetici ad olması durumunda, tamlama türünün ortaç takısı seçimini etkilediğini gözlemliyebiliyoruz. Bazı tamlamalı öznelerde, zorunlu olmamakla birlikte, istenirse tamlayan /DI^İ/ takılı ortaçla yönetici ad kılınabiliyor. Burada da koşul aynı: Eğer tamlama açıldığında, tamlayan, özne işlevini yükleniyorsa /DI^İ/ kullanmak olanaksız oluyor. Ancak tamlayanın öznelik işlevi taşımadığı tamlamalarda /DI^İ/ seçimi mümkün:

9. [[Öğretmenin evi] yandı] --->

* 9a. Evinin yandığı öğretmen ---> yanlış!

10. [[Derneğin müdürü] memurları işten attı]

10a. [[Müdürünün] memurları işten attığı [dernek]] ...

Dolayısıyla karşımıza işlevsel düzlemde bazı sorular çıkıyor:

- Yalın tümleçte ilkece, belirtili tamlama parçalanabiliyor, ancak tamlayan özne olursa bu parçalanma engelleniyor, neden?
- Yalın tümleçte tamlama türü sözdizimsel açıdan bir kısıtlamaya yol açıyor, bazı tür tamlayanlar yönetici ad olamıyor. Tamlamanın bu etkisi, daha az da olsa, tamlamalı öznelerdeki ortaç takısı seçimini etkiliyor, başka tümleçlerde ise bu etkilenme görülüyor. Özne ile yalın tümleç arasındaki bu benzerlik nereden kaynaklanıyor?
- Nasıl oluyor da, /DI^İ/ takısı, tamlamalı belli bazı özne öbeklerinde /EN/ takısının yerini alabiliyor?

Önce özne ile yalın tümleç arasındaki benzerliği ele almaya çalışalım. Fiilin zorunlu ve seçimlik bütün tümleyenlerini bir yelpaze üstünde düşünürsek, özne ile yalın tümleci yan yana koyabiliriz. Bu yelpazede en başa özne gelecekse, hemen öznenin

ardından yalın tümleç gelecektir. İşlevsel açıdan baktığımızda, yalın tümlecin özneye eşitlenen bir birim olduğunu görürüz. Dolayısıyla, ikisi arasındaki bu işlevsel eşitlik ister istemez biçimbilimsel alana da yansiyacaktır. Nitekim yalın tümlecin biçimbilimsel özelliği özne gibi aslen takısız olmasıdır. Gerek işlevsel, gerek biçimbilimsel benzerlik yalın tümlecin özneyi çağrıştıran başka özellikler de göstermesine yol açabilir. Özne ile öteki tümleyenler ya da tümce öğeleri arasında bu türden bir benzerlik ya da eşitlenme yoktur.

Tamlamalı öznenin ortaç çevresinde parçalanması durumunda doğal olarak kullanılan ortaç takısı /EN/'dir. Ancak tamlamanın türüne göre istenirse bazen /DI³I/ kullanılabilir. /DI³I/ artsüremli tanım gereği daha geç ve daha damgalı ⁶ bir takıdır. /DI³I/nın /EN/ ile yer değiştirebildiği tamlama dolayısıyla daha esnek, daha az kalıplaşmış bir tamlama türü olmalıdır.

Tamlamalı yalın tümleçte de bazı tamlamalar parçalanabilmektedir. Bu parçalanabilen tamlamalar, tamlamalı özne öbeklerinde ortacın /DI³I/ alabildiği türde tamlamalardır. Başka bir deyişle daha esnek, daha az kalıplaşmış tamlamalardır. Öyleyse asıl soru şudur: Hangi tamlamalarda bağıntı daha sıkıdır, hangilerinde daha esnektir?

Tamlamanın asal işlevi iyelik ilişkisi göstermektir. Başka bir deyişle tamlayanın tamlanana sahip olduğunu göstermektedir. Nitekim asal işlev, yani iyelik gösterme işlevi taşıyan tamlamalar öznedeki /DI³I/ ortacı kullanamazlar, yalın tümleçte ise hiç parçalanamazlar. Bu tür tamlamalarda tamlayan - tamlanan ilişkisi sıkı ve birincildir.

Tamlamanın bir ikinci temel işlevi de, gerçek özne (agens) ile /-i/ tümlecini (patiens) ilişkilendirmektir. Bu durumda da tamlama bir tümceye açıldığında tamlayan sözdizimsel olarak özne işlevini yüklenmekte, tamlanan da /-i/ tümlecine dönüşmektedir. Gerçek özne ile /-i/ tümleci arasındaki ilişki işlevsel açıdan

yaptırmacı ya da dönüştürücü bir ilişkidir. Özne ile /-i/ tümleci arasında yakın ve müdahaleci bir ilişki vardır. Özne /-i/ tümlecinin yaratıcısı, üreticisi olabilir. Daha doğrusu, eğer gerçek özne ile /-i/ tümleci arasında bu türden müdahaleci bir ilişki varsa, bu ikisi bir tamlamaya dönüştürülebilir. Bir gerçek özne ile /-i/ tümleci arasında bu anlamda müdahaleci bir ilişki yoksa, zaten ikisi arasındaki ilişki bir tamlama biçiminde dilbilgiselleştirilemez:

11. [Yazar kitab-ı yazdı] ---> [Yazar-ın kitab-ı]

12. [Yazar kitab-ı gördü] ---> * [Yazar-ın kitab-ı] --> yanlış!

Bu iki işlemin dışında kalan tamlamalarda ise tamlayan ikinci öge üstünde bir yaptırım uygulamaz ya da tersine tamlayana bir yaptırım uygulanır, yani kullanımbilim açısından bakış noktası değişir. Bakış noktası değiştiği anda tamlayan, işlevsel açıdan egemen / üretici birim olmaktan çıkar, ilişkinin ele alınışı değişir.

13. [Yazar kitab-ı yazdı] ---> [Kitab-ın yazar-ı]

13.'te bakış açısı değişmiştir. Tamlayan, yani /kitap/ /yazar/ üstünde bir yaptırım gerçekleştirmez, müdahaleci değildir, gerçek özne (agens) değildir. Bu tür tamlamalar, örneğin bir özne öbeği oluşturuyorlarsa, istendiğinde /DI³I/ ortacı kullanılarak parçalanabilirler:

13'. [**Bu kitabın yazarı** geçenlerde bir ödül aldı] -->

13'a. [**Yazarının** geçenlerde bir ödül al-dığı **bu kitap** çok satıyor]

Bakış açısındaki bu izlek ve odak değişimi, olağanlığın bozulması demektir, bu durum da dilbilgisine yansır. Doğal konumda damgasızlık gösteren biçimbirimler, doğal konumun ortadan kalkması durumunda yerlerini damgalılık gösteren başka biçimbirimlere bırakırlar, bazı tamlamalı öznelerde /DI³I/ ⁷ ile kurulmuş ortaç kullanılması gibi. Tıpkı aynı olguyu yalın tümleçte de izleyebiliriz.

4. SONUÇ

- Tamlamalar işlevleri ve kullanımları açısından çeşitlilik gösterirler. Olağan tamlama, ya tamlayanın tamlanana sahip olduğunu ya da tamlayanın tamlananı

müdahaleci bir biçimde etkilediğini gösterir. Bu tamlamalar dilbilgisel açıdan sıkı bir dokuya sahiptirler. Bu dokunun sıklığı, niteleme yan tümcesine dönüşmede, yalın tümlecın parçalanmasını ve özne öbeğinde /DI³I/ almış bir ortacın kullanımını engeller.

- İkinci tür tamlamalarda ise, bakış açısı değişmiştir. Tamlayan, yani ilk sıradaki öge artık "sahip" değildir ya da "yaptırmacı / üretici" değildir. Bu tür tamlama, olağan bakış açısında bir izlek ve odak değişimi yaratır. Bu değişim, dilbilgiselleşmede de belli bazı uyarıcı değişikliklere yol açar.

KAYNAKÇA

- Barker, Chris & Hankhamer, Jorge & Moore, John (1990) Wa and ga in Turkish. Fifth Biennial Conference on Grammatical Relations, University of California. San Diego.
- Csato, Eva (1985) A Syntactic Analysis of Participle Constructions in Modern Turkish. Beşinci Milletlerarası Türkoloji Kongresi. İstanbul.
- Dik, Simon (1989) The Theory of Functional Grammar. Dordrecht.
- Engel, Ulrich (1982) Syntax der deutschen Gegenwartssprache. Berlin.
- Erguvanlı-Taylan, Eser (1984) The Function of Word Order in Turkish Grammar. Berkeley.
- Gencan, Tahir Nejat (1975) Dilbilgisi. İstanbul.
- Grönbech, Kaare (1936) Der Türkische Sprachbau. Kopenhagen.
- Hankhamer, Jorge & Knecht, Laura (1976) The Role of the Subject / Nonsubject Distinction in Determining the Choice of Relative Clause Participle in Turkish. Montreal Working Papers. Linguistics 6.
- Helbig, Gerhard & Buscha, Joachim (1979) Deutsche Grammatik. Leipzig.
- Johansson, Lars (1977) Bestimmtheit und Mitteilungsperspektive im türkischen Satz. ZDMG, Suppl. III:2.
- Kerslake, Celia (1988) Semantic Differentiation in the Copular System of Modern Turkish. Fourth International Conference on Turkish Linguistics. Ankara.

Lehmann, Christian (1984) *Der Relativsatz*. Tübingen.

Sezer, Engin (1972) *Some Observations on the Genitive Phrases in Turkish*. Harvard University.

NOTLAR

⁰ Celia Kerslake, Türkçe ad tümcelerinde (ana tümceler) /ol-/ kullanımını "bitmişlik / bitmemişlik (aspect/görünüş)" ölçütüne bağlamakta ve bunun yanısıra "canlılık" kategorisi üstünde durmaktadır. Ayrıca, söz konusu çalışmada, bu alanda yapılmış başka çalışmalar da kısaca aktarılmakta ve tartışılmaktadır. Kerslake, ana tümcelerdeki /ol-/ kullanımını incelemekle yetinmiş, görünüş farkı olsun olmasın, niteleme yan tümcesine dönüşmede dilbilgisel bir zorunluk olan /ol-/ kullanımını ele almamıştır (Kerslake, 1988).

¹ "Yönetici ad" terimini İngilizce "head noun", Almanca "Bezugsnomen" karşılığı olarak kullanıyoruz. Bir niteleme yan tümcesinde ortacın nitelediği, üst tümceye çıkarılmış olan ad türü sözcük "yönetici ad"dır:
[[Öğretmen] olan [kardeşim] evlendi.]
[[yönetici ad]

² /DIĞI/ takısı /DIK + iyelik/ biçiminde açıklanır. İyelik, ortacın öznesiyle kurulan bir dilbilgisel ilişkidir. Metinde bu takı, kısaca /DIĞI/ olarak geçecektir.

³ Hankamer & Knecht bu kuralı, yani bir tümlecin tamlama ö-beği oluşturması halinde parçalanabileceği, parçaların yönetici ad olabileceği ve hangi parça yönetici ad olursa olsun, ortaç e-kinin tamlamanın tümünün işlevine göre seçileceği kuralını tüm tümleçlere yaymaktadır. Kanımızca bu abartılı bir genellemedir. Bu işleme kuralı özneler için geçerli olmakla birlikte, öteki tümleçlerde yalnızca **tamlayanı** (/i/ takısı taşıyan 1. öge) yö-netici kılma eğilimi vardır. Bunun da gene istisnalarını görüyo-ruz: Öznenin kişi adılı olması durumunda (3. tekil dışında) Hankamer & Knecht kuralı geçerlidir. Öte yandan, bazı koşullarda tamlamalı öznenin de tamlayanı /DIĞI/ takılı ortaçla yönetici ad kılınabilir.

⁴ E 1. kodu, Engel'in tiplerini, H 1. kodu Helbig & Bu-scha'yı, G 1. kodu Gencan'ı göstermektedir. A 1. kodu ise kendi sınıflamamızın kodudur.

⁵ Bu, Türkçenin çok genel bir kuralıdır. Eğer bir öbekteki üyeler işlevlerini gösteren takıları eksiksiz olarak takınmışlar-a, işlevleri belli olduğundan birbirlerinden ayrılabilirler. An-cak takı eksikliği varsa, öbeğin bütünlüğü, yani üyeler arasındaki işlev dağılımı sözcük sıra düzeni kuralı ile belirlenir. Bu durumda öbek parçalanamaz. Dolayısıyla "belirtisiz" ve "takısız" tamlama, ancak üyelerinin bir arada, sıra kuralına uygun olarak yerleştirilmesi ile öbek işlevini yerine getirir. Böyle bir öbek-ten bir üyenin yönetici ad olması, öbeğin parçalanması demektir ki, bu da Türkçenin daha kapsayıcı genel dilbilgisel kurallarına zaten aykırıdır.

---

⁶ "Damgalı/damgasız" terimlerini İngilizce "marked/nonmar-ked", Almanca "markiert/unmarkiert" karşılığında kullanıyorum. Türkçede bu kavram için önerilen "belirtili/belirtisiz" terimleri bir çok yerde "belgili/belgisiz" anlamında kullanılıyor ve karı-şıklığa yol açıyor.

⁷ Özne öbeklerinde /DI*I/lı ortaç kullanılması başka bazı kurallara da bağlıdır. Bunlar tanımlanma ile ilgilidir. Öznenin özgül olmadığı durumlarda bu kullanım yanlış olur.